

QR-kod
maqolaning DOI
sahifasini
ochadi

Mámbetalieva Kizlargul
Amangeldievna. Qaraqalpaq tilinde
“bas” koncepti // «O‘zbekiston olimi
ayollarining mamlakat taraqqiyotiga
qo‘shayotgan hissasi» mavzusidagi
xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya
materiallari (Nukus, 2026-yil 9–10-
oktyabr). – Nukus, 2026. – B. 936–
939. – DOI: [https://doi.org/10.66073/](https://doi.org/10.66073/ReFocus-Conf/0910188)
[ReFocus-Conf/0910188](https://doi.org/10.66073/ReFocus-Conf/0910188)

QARAQALPAQ TILINDE “BAS” KONCEPTI

Mámbetalieva Kizlargul Amangeldievna

Tayanish doktorant

Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

qizlargul.mambetalieva@ndpi.uz

Annotaciya: Bul maqalada qaraqalpaq tilindegi “bas” konceptiniń lingvokulturologiyalıq ózgeshelikleri hám semantikalıq mazmunı izertlenedi. “Bas” sóziniń tek ǵana dene aǵzaların bildiriwshi leksikalıq birlik emes, al xalıqtıń dúnyanı qabıl etiwı, milliy oy-pikir, socialıq qatnasıqları hám mádeniy qádiriyatları menen baylanıslı kóp mánili túsinik ekenligi talqılanadı.

Tayanish sózler: koncept, “bas” koncepti, koncepciya, lingvokulturologiya, dúnyanıń lingvistikalıq kartinası, somatikalıq frazeologizm.

Kirisiw. Lingvokulturologiyalıq birliklerdi belgili bir mádeniyat tilinde verballasıwdıń bir túri retinde kóriwimizge boladı, olarsız tildıń kommunikativlik xızmetinen tolıq paydalanıw múmkin emes. Ulıwma aytqanda, mádeniyattıń ózi de júdá úlken koncept esaplanadı. Sońǵı jıllarda til hám mádeniyat ortasında payda bolǵan lingvokulturologiyanıń ulıwma hám ilimiy máselelerge qızıǵıwshılıqlar sebepli lingvistikada konceptualıq izertlewler nátiyjesinde koncept túsinigi keń túrde qarastırılǵan basladı.

Konceptualıq izertlewler nátiyjesinde mádeniyatlar arasındǵı óz ara baylanıslardı anıqlaw, sonday-aq, dúnyanıń lingvistikalıq kartinasını talqılaw hám túsendiriw baǵdarında áhmiyetli ilimiy jetiskenliklerge erisilmekte. Bul qatnas arqalı túrli til hám mádeniyat wákilleriniń dúnyanı qalay qabıl etiwı, bul qabıl etiwdiń til quralları menen qalay sáwleleniwı tereń úyrenilmekte. Áne, usı baǵdarda *koncepciya fenomenı* oraylıq túsinik sıpatında qalıplesti.

XX ásirniń birinshi yarımında *koncept* termini lingvistikalıq izertlewlerge kirip kelgen bolsa da, ásirese, ótken ásirniń 90-jıllarınan baslap til biliminde keńnen qollanıla basladı. Koncept sózi, tiykarınan, semantikalıq hám mádeniy-ruwxıy júkti anlatıp, til quralında qalıplesken pikirlew óniminiń anlatpası bolıp tabıladı. Biraq bul túsiniktiń keń tarqalǵanlıǵına qaramastan, elege shekem ol boyınsha birden-bir, anıq hám ulıwma qabıl etilgen anıqlama joq. Bul jaǵday bolsa, *koncepciya* atamasına baylanıslı ilimiy qatnaslardıń hár qıylılıǵı, pánler aralıq xarakteri hám bul túsiniktiń quramalı, kóp qırılı mániske iye ekenliginen dárek beredi.

Ádebiyatlar analizi. Eń dáslep “koncept” túsiniginiń tariyxıy rawajlanıwına qısqasha toqtalıp ótiw kerek dep esaplaymız. “Koncept” ataması lingvistler tárepinen matematikalıq logikadan alıńǵan. Koncept termini sıpatında eń dáslep rus tilinde S.A.Askoldov (laqabı S.A.Alekseeva) tárepinen 1928-jılda “Rus

«O‘zbekiston olimi ayollarining
mamlakat taraqqiyotiga
qo‘shayotgan hissasi»

XALQARO ILMIY-AMALIY
KONFERENSIYA
NUKUS, 9–10-OKTYABR 2026

ádebiyatı” jurnalında “Koncept hám sóz” maqalasında qollanılğan. Avtor bul jerde koncepttiń tiykargı áhmiyeti sıpatında almasıp qollanıw funkciyasın kórsetedi[1:267].

Jergilikli tilshi ilimpazlarımızdan biri G.Úsenova koncept atamasına: “koncept – bul mánige iye, bastan ótkerilgen mental maǵlıwmat, ol kóp komponentli strukturaǵa iye, mánili ruwxıy mádeniyatıń birligi, adam bolmısınıń hár qıylı mádeniy tarawlarına jetkeriletuǵın bahalı dominantlardı bildiredi”– dep tárip beredi [12:54].

Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde *bas* sóziniń tuwra hám awıspalı 13 mánisi keltirilgen [4:378]. Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyalıq baylıǵın úyreniwde áhmiyetli dáreklerdiń biri sıpatında J. Eshbaev tárepinen dúzilgen “Qaraqalpaq tiliniń qısqasha frazeologiyalıq sózligi” ayırıqsha dıqqatqa ılayıq [3:158]. Bul sózlik qaraqalpaq til bilimi tariyxında birinshi frazeologiyalıq sózlik sıpatında qádirlenip, tildiń frazeologiyalıq sistemasın sistemalı úyreniwge tiykar bolıp xızmet etedi. Sózlikte keltirilgen frazeologiyalıq birlikler qaraqalpaq xalqınıń milliy oy-pikirin, mádeniy qádiriyatların hám tilge tán obrazlı sóylew quralların sáwlelendiredi. Bul sózlikte 38 “bas” komponentli frazeologiyalıq birliktiń dizimge alınǵanlıǵı, bul komponenttiń qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq sistemasında jedel qollanıwdaǵı leksikalıq birlik sıpatında qatnasıp atırǵanlıǵın kórsetedi. “Bas” komponentli frazeologizmlerdiń bunday kóp sanda qatnasıwı bul birliklerdiń semantikalıq keńligi, metaforalıq imkaniyatları hám milliy sanadaǵı conceptual salmaǵı menen baylanıslı. Bunday frazeologizmler xalıq oy-pikirinde “bas” uǵımınıń tek anatomiyalıq emes, al sociallıq, ruwxıy hám psixologiyalıq mánislerde de aktiv qollanılatuǵınlıǵın kórsetedi.

Nátiyjeler. Bunnan tısqari, Q.Paxratdinov hám Q.Bekniyazovlardıń avtorlıǵındaǵı miynette 219 dan aslam “bas” komponentli somatikalıq frazeologizmlerge túsindirme berilgen [10:117]. Bul bolsa “bas” múshesiniń til biliminde, atap aytqanda frazeologiyada, semantikalıq hám simvolıq jaqtan keńnen qollanıwın tastıyıqlaydı. “Bas” insan denesiniń eń áhmiyetli aǵzalarınıń biri bolıp, kóplegen mádeniy, sociallıq hám psixologiyalıq túsinikler menen baylanıslı bolǵanlıqtan, ol tiykargı frazeologiyalıq bazası sıpatında xızmet etedi.

Al, sońǵı jıllarda baspadan shıqqan “Ózbek tiliniń túsindirme sózligi”nde bolsa *bas* sózi jáne de keńirek talqılanıp, 20 túrdegi mánisi keltirilgen. Onda “bas”tıń tek anatomiyalıq hám sociallıq emes, al ruwxıy-psixologiyalıq, metaforalıq hám frazeologiyalıq qollanıwı da sáwlelendirilgen [9:590-594]. Sonday-aq, qazaq tiliniń túsindirme sózliginde “bas” lekseması jáne de bay semantikalıq tarmaqqa iye bolıp, 23 túrli mánisi atap ótilgen [5:193]. Sonıń menen birge, I. Keńesbaev “bas” sóziniń oǵada ónimli frazeologiyalıq dominant ekenligin aytadı [6:55]. Bas – soylıǵan maldıń kúydirip pisirilgen eń qádirlı múshesi. Yaǵnıy bas – qádirlı miymanǵa tartılatuǵın eń húrmetli sıylıq. Qaramaldıń, túyeniń, sıyırdıń bası pútkilley asılǵan bolsa da, húrmetli miymanǵa tek shekesi ǵana tartıladı. Qazaq xalqınıń dásturinde qoy, eshki baslarınıń múshelerin: qulaq, tańlay, sheke, kóz, quyırq bólip beriw dásturi bar [7:738]. Sonday-aq, Sh. Abdinazimovtıń Berdaq shıǵarmalarınıń tilinde qollanılǵan “bas” sóziniń kóp mánilik belgili boyınsha 21 mánisin ashıp kórsetken [2:200]. Qaraqalpaq tili sinonimleriniń qısqasha sózliginde

bas hám gelle sózleri bir-birine sinonim ekenligi aytlán [8:22]. Qaraqalpaq tiliniń omonimler sózliginde «**bas**» leksemasınıń birneshe semantikalıq mánileri kórsetilgen. Atap aytqanda, bul sózdiń **6 túrli mánisi** bar ekenligi belgilenedi: 1. adamnıń, janlı-jániwarlardıń awız, kóz, qulaq, murın, miy hám taǵı basqa ornalasqan múshesi; 2. hár túrli ósimliklerdiń, aǵashlardıń, shóplerdiń eń joqarıdaǵı ushı, tóbesi; tawdıń, qırdıń, munaranıń hám basqa da nárselerdiń tóbesi, eń ústi, biyik jeri, shıńı, jaydıń, tamnıń tóbesi, ústi; 3. maldıń sanı; 4. tiykarǵı, áhmiyetli, birinshi; 5. muzikalıq ásbap; 6. júr, awırılıǵındı sal, ez [11:13]. Solay etip, «bas» leksemasınıń semantikası kóp qırılı bolıp, ol insan anatomiyasına baylanıslı tikkeley mániden baslap, tábiyat obyektleri, san birlikleri, áhmiyetlilik dárejesi hám tildegi pragmatikalıq qollanıwlarǵa shekem keńeytilgen mánilerdi qamtıp aladı.

Dodalaw. Qaraqalpaq, ózbek hám qazaq tillerindegi “bas” leksemasınıń mánilerin salıstırıw arqalı onıń kóp qatlamlı semantikalıq qurılısı bar ekenligi anıqlandı. “Bas” túsiniǵı úsh tilde de adam hám onıń denesi, aql-sanası, sociallıq statusı, basqarıw xızmeti, turmısı hám ruwxıy dúnyası menen baylanıslı keń semantikalıq maydandı payda etedi. Bunda ulıwma túrkiy semantikalıq belgiler menen birge, qaraqalpaq tiliniń milliy-mádeniy ózgesheliklerin sáwlelendiretuǵın belgiler de ayrıqsha kórinedi. Sol sebepli “bas” lekseması qaraqalpaq tilindegi lingvokulturologiyalıq mazmunı keń hám kóp qatlamlı koncepciya sıpatında izertlew ushın áhmiyetli birliklerden biri bolıp tabıladı.

Demek, somatikalıq frazeologizmlerdiń zamanagóy til biliminde úyreniliwi tek ǵana til birlikleriniń semantikalıq baylıǵın anıqlaw emes, al xalıqtıń milliy sanasın, mádeniyatın, qádiriyat sistemasın da izertlewge xızmet etedi. Bul baǵdardaǵı izleniwler til biliminiń lingvokulturologiyalıq, conceptuallıq hám kognitivlik tiykarların bayıtadı, sonday-aq, til arqalı insan hám jámiyet arasındǵı quramalı qatnasıqlardı sáwlelendiriwde áhmiyetli rol atqaradı. Sonlıqtan, somatikalıq frazeologizmler házirgi til biliminde aktual izertlew obyektı sıpatında ayrıqsha orın iyeleydi.

Juwmaw. Biziń pikirimizshe, til hám mádeniyattıń óz ara baylanısı, lingvokulturologiya, concept hám somatizmler – tıǵız baylanıslı bolıp, bir tutas túsinikti qalıplestirip, tómendegishe ózgesheliklerge iye. Concept – lingvokulturologiya hám kognitiv lingvistikanıń tiykarǵı kategoriyalarınan biri bolıp, ol insan sanasında qalıplesetuǵın, mádeniy, psixologiyalıq hám lingvistikalıq qatlamlardı ózinde jámlegen quramalı mánilik birlik sıpatında qaraladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Аскольдов С.А. Концепт и слово//Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: антология. М.:Языки русской культуры, 1997. – С. 267-279.
2. Абдиназимов Ш. Бердақ шығармаларының тили. – Тошкент.: Фан, 2006. 200-б.
3. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. –Нөкис.: Қарақалпақстан, 1985, 158 бет.
4. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлиги. I том. -Нөкис.: Qaraqalpaqstan, 2023, 378-бет.
5. Қазақ сөздігі (Қазақ тілінің біртөмдік үлкен түсіндірме сөздігі) / Құраст.: Н.Уәли, Ш.Құрманбайұлы, М.Малбақов, Р.Шойбеков және т.б. –Алматы.: Дәуір, 2013. 193- б.

6. Кеңесбаев И. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы.: ҚазАқпарат, 2007. 55-60- б.
7. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 1-том. – Алматы.: DPS, 2011. – 738 б.
8. Қалендеров М. Қарақалпақ тили синонимлериниң қысқаша сөзлиги. – Нөкис.: Қарақалпақстан, 1990. 22-б.
9. O'zbek tilining izohli lugati, I jild. – Toshkent: Ġ.Ġulom nomidagi NMIU, 2023, 590-594-betlar.
10. Пахратдинов Қ, Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилиниң фразеологиялық сөзлиги. – Нөкис.: Qaraqalpaqstan, 2018. – Б. 117.
11. Пахратдинов Қ, Бекбергенов Қ. Қарақалпақ тилиниң омонимлер сөзлиги. – Нөкис.: Qaraqalpaqstan, 2015. 13-б.
12. Usenova G.A. «Mother/Ana»koncepti identifikatorlarining lisoniy-madaniy xususiyatlari (ingliz va qoraqalpoq tillari misolida): filol.fan.fals.d-ri (PhD) ... diss.avto-ref.-Nukus:2021.54-b.